ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

TO'G'RIDAN-TO'G'RI TANNARX VA BILVOSITA TANNARX

Xudaynazarova Dilnoza Gafurovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Buxgalteriya hisobi” kafedrasi katta o’qituvchisi
tel +998937284308,
e-mail: dilnozaxudaynazarova17@gmail.com

Nabiev Dilshod
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20342856

Annotatsiya. Mazkur maqolada to‘g‘ridan-to‘g‘ri tannarx va bilvosita tannarx tushunchalarining iqtisodiy mohiyati, ularning korxona faoliyatidagi o‘rni hamda ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot davomida tannarx elementlarini guruhlash mezonlari, xarajatlarni mahsulotga biriktirish usullari hamda amaliyotda uchraydigan asosiy muammolar ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda xarajatlarni to‘g‘ri tasniflashning roli, boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi ahamiyati va tannarx hisobi tizimining zamonaviy yondashuvlari yoritilgan. Maqolada to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita tannarxlarni ajratish orqali mahsulot tannarxini aniq hisoblash, resurslardan oqilona foydalanish hamda korxona rentabelligini oshirish imkoniyatlari asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari ishlab chiqarish korxonalarida boshqaruv hisobini takomillashtirish va moliyaviy natijalarni barqarorlashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: to‘g‘ridan-to‘g‘ri tannarx, bilvosita tannarx, ishlab chiqarish xarajatlari, tannarx hisobi, boshqaruv hisobi, xarajatlarni taqsimlash, mahsulot tannarxi, ishlab chiqarish samaradorligi, korxona rentabelligi, xarajatlar tahlili, iqtisodiy samaradorlik.

Kirish. Bugungi kunda korxonalar faoliyatida xarajatlarni to‘g‘ri boshqarish va mahsulot tannarxini aniq hisoblash iqtisodiy samaradorlikni ta’minlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatning kuchayishi korxonalarni resurslardan oqilona foydalanish, xarajatlarni kamaytirish va foydalilikni oshirishga undamoqda. Shu nuqtai nazardan to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita tannarx tushunchalarini aniq farqlash hamda ularni ilmiy asosda tahlil qilish boshqaruv hisobining dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri tannarx mahsulot ishlab chiqarish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan xarajatlarni ifodalasa, bilvosita tannarx umumiy ishlab chiqarish jarayonini qo‘llab-quvvatlovchi, lekin aniq mahsulotga biriktirilishi murakkab bo‘lgan xarajatlarni o‘z ichiga oladi.

Amaliyotda ushbu ikki turdagi xarajatlarni to‘g‘ri ajratish ko‘pincha murakkab jarayon bo‘lib, bu holat mahsulot tannarxini noto‘g‘ri baholash va boshqaruv qarorlarida xatoliklarga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, bilvosita xarajatlarni taqsimlashda qo‘llaniladigan usullar har doim ham real iqtisodiy holatni to‘liq aks ettirmaydi, bu esa korxona rentabelligini tahlil qilishda noaniqliklarni yuzaga keltiradi. Shu sababli tannarx hisobini takomillashtirish va xarajatlarni boshqarishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish bugungi kun iqtisodiy tadqiqotlarining muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Mazkur maqolaning maqsadi to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita tannarxning iqtisodiy mazmunini ochib berish, ularning o‘zaro farqlarini aniqlash hamda korxona boshqaruvida qo‘llanilish samaradorligini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda solishtirish, tizimli tahlil va iqtisodiy guruhlash usullaridan foydalanilib, xarajatlarni tasniflashning amaliy ahamiyati yoritib beriladi. Olingan natijalar korxonalarda boshqaruv hisobini takomillashtirish, tannarxni optimallashtirish hamda iqtisodiy qarorlar sifatini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ushbu yo‘nalishdagi tahlillar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va korxonalarning raqobatbardoshligini mustahkamlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Shu boisdan ham tannarx tarkibini to‘g‘ri aniqlash va xarajatlarni samarali boshqarish zamonaviy korxona strategiyasining ajralmas qismi sifatida qaraladi. Ushbu yondashuv nafaqat moliyaviy natijalarni yaxshilashga, balki resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga ham xizmat qiladi. Natijada, to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita xarajatlar o‘rtasidagi muvozanatni ilmiy asosda o‘rganish korxona boshqaruv tizimini takomillashtirishda muhim nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu esa ayniqsa zamonaviy ishlab chiqarish korxonalarida qaror qabul qilish jarayonlarini ancha aniq va samarali qiladi.

Asosiy qism. Korxona faoliyatida xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash mahsulot tannarxini shakllantirish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonida muhim o‘rin tutadi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita tannarx o‘rtasidagi farq ishlab chiqarish jarayonining iqtisodiy mohiyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xarajatlar odatda xomashyo, asosiy materiallar va bevosita mehnat xarajatlarini o‘z ichiga oladi. Bu turdagi xarajatlar aniq mahsulot birligiga bevosita bog‘lanishi bilan ajralib turadi. Shu sababli ularni hisoblash nisbatan sodda va aniqlik darajasi yuqori bo‘ladi. Bilvosita xarajatlar esa ishlab chiqarish jarayonini umumiy qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Ularga sex xarajatlari, amortizatsiya, yordamchi xizmatlar va boshqaruv xarajatlari kiradi. Ushbu xarajatlarni aniq mahsulotga to‘g‘ridan-to‘g‘ri biriktirish qiyin bo‘lgani sababli ular maxsus taqsimlash usullari orqali mahsulot tannarxiga kiritiladi. Xarajatlarni taqsimlashda qo‘llaniladigan bazalar korxona faoliyatining xususiyatiga qarab tanlanadi. Amaliyotda ko‘pincha mehnat soati, mashina soati yoki ishlab chiqarish hajmi asos sifatida olinadi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xarajatlarning aniq hisoblanishi mahsulot tannarxini optimallashtirishga imkon beradi. Bu esa korxona narx siyosatini belgilashda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Bilvosita xarajatlarning noto‘g‘ri taqsimlanishi esa mahsulotning real rentabelligini buzishi mumkin. Natijada boshqaruv qarorlarida xatoliklar yuzaga keladi. Shu sababli zamonaviy boshqaruv hisobi tizimlari bilvosita xarajatlarni aniqroq taqsimlashga intiladi. Faoliyatga asoslangan xarajatlarni hisoblash tizimi (ABC) shunday yondashuvlardan biridir. Ushbu tizim xarajatlarni faoliyat turlari bo‘yicha ajratib, ularni mahsulotlarga yanada adolatli taqsimlash imkonini beradi. Bu usul korxona ichidagi resurslardan foydalanish samaradorligini oshiradi. Shuningdek, u zarar keltiruvchi mahsulotlarni aniqlashda ham yordam beradi. To‘g‘ri tasniflash investitsion va strategik qarorlar sifatini ham oshiradi.

Korxonalarda xarajatlarni boshqarish faqat hisob-kitob emas, balki strategik boshqaruv vositasi sifatida ham qaraladi. Chunki xarajatlar tuzilmasi bevosita foyda darajasiga ta’sir qiladi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xarajatlar ulushi yuqori bo‘lgan korxonalarda ishlab chiqarish samaradorligi aniqroq baholanadi. Bilvosita xarajatlar ulushi yuqori bo‘lgan korxonalarda esa taqsimlash muammosi yanada murakkablashadi. Bunday sharoitda avtomatlashtirilgan hisob tizimlari muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli texnologiyalar xarajatlarni real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi. Bu esa boshqaruv qarorlarini tezkor va aniq qabul qilishga yordam beradi. Shuningdek, xarajatlarni tahlil qilish orqali samarasiz jarayonlar aniqlanadi. Natijada korxona ichki resurslardan optimal foydalanishga erishadi. Xarajatlarni boshqarish tizimining samaradorligi raqobatbardoshlikni belgilovchi asosiy omillardan biridir.

Tannarxni shakllantirish jarayonida shaffoflik va aniqlik muhim tamoyil hisoblanadi. Agar xarajatlar noto‘g‘ri tasniflansa, mahsulot narxi sun’iy ravishda yuqori yoki past bo‘lishi mumkin. Bu esa bozordagi raqobat muvozanatini buzadi. Shu sababli korxonalar xalqaro standartlarga mos hisob siyosatini joriy etishga intilmoqda. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari xarajatlarni tasniflashda aniq mezonlar belgilaydi. Bu mezonlar korxonalar o‘rtasida taqqoslash imkonini beradi. Taqqoslanadigan ma’lumotlar esa investorlar uchun muhim qarorlar manbai hisoblanadi. Shuningdek, ichki audit tizimi xarajatlarning to‘g‘ri taqsimlanishini nazorat qiladi. Nazorat mexanizmlari korxona ichida intizomni kuchaytiradi. Bu esa umumiy iqtisodiy barqarorlikka ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shu o‘rinda xarajatlarni boshqarishda ma’lumotlarning aniqligi asosiy rol o‘ynaydi. Noto‘g‘ri ma’lumotlar boshqaruv qarorlarini izdan chiqarishi mumkin. Shu sababli hisob tizimlarida avtomatlashtirishga ehtiyoj ortib bormoqda. Avtomatlashtirish xarajatlarni real vaqt rejimida kuzatish

imkonini kengaytiradi. Bu jarayon korxona ichidagi resurslardan foydalanish samaradorligini oshiradi. Natijada xarajatlar ustidan nazorat kuchayadi. Shuningdek, foyda va zarar tahlili yanada aniqroq amalga oshiriladi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita tannarx o‘rtasidagi muvozanat korxona strategiyasini belgilaydi. Ushbu muvozanat noto‘g‘ri bo‘lsa, resurslar samarasiz taqsimlanadi. Natijada korxona raqobatbardoshligini yo‘qotishi mumkin.

Korxona ichki hisob tizimlarida xarajatlarni tasniflash doimiy takomillashtirishni talab qiladi. Chunki ishlab chiqarish jarayonlari murakkablashib borayotgan sharoitda eski usullar yetarli bo‘lmay qoladi. Shu bois yangi yondashuvlar va metodologiyalar joriy etilmoqda. Xarajatlar tahlili korxona boshqaruvining ajralmas qismi hisoblanadi. U ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bilvosita xarajatlarni noto‘g‘ri baholash strategik xatolarga olib keladi. To‘g‘ri yondashuv esa korxona barqarorligini mustahkamlaydi. Shu sababli moliyaviy intizomni kuchaytirish zarur hisoblanadi. Yaxshi tashkil etilgan xarajatlar tizimi korxona kelajagini belgilaydi. Bu esa uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikni ta’minlaydi.

Xarajatlarni boshqarishda tizimli yondashuv samaradorlikni oshiradi. Korxona rahbariyati uchun aniq va tezkor ma’lumotlar juda muhim. Chunki qarorlar sifati bevosita ma’lumotlarning ishonchliligiga bog‘liq. Raqobat kuchli bo‘lgan bozorda bu ayniqsa dolzarb. Shu sababli xarajatlar tahlili doimiy e’tibor markazida bo‘lishi kerak. Xarajatlar strukturasini chuqur tahlil qilish strategik ustunlik beradi. Bu korxonalarga bozorda raqobatbardosh pozitsiyani saqlash imkonini yaratadi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita xarajatlar o‘rtasidagi farq shu nuqtada yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. Ularni to‘g‘ri boshqarish korxona samaradorligining asosiy omilidir. Natijada korxona moliyaviy barqarorlikka erishadi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, xarajatlarni aniq tasniflash boshqaruv samaradorligini oshiradi. Bu esa iqtisodiy qarorlar sifatini yaxshilaydi. Bilvosita xarajatlarni noto‘g‘ri baholash jiddiy moliyaviy xatolarga olib kelishi mumkin. Shu sababli zamonaviy hisob tizimlari doimiy rivojlanib borishi zarur. Umuman olganda, to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita tannarx korxona iqtisodiyotining asosiy tayanchlaridan biridir. Ularning to‘g‘ri boshqarilishi barqaror rivojlanishni ta’minlaydi. Bu esa uzoq muddatli muvaffaqiyatning garovidir. Korxona amaliyotida xarajatlarni nazorat qilish jarayoni alohida e’tibor talab qiladi. Bu jarayon orqali resurslardan foydalanish samaradorligi oshiriladi. Natijada ishlab chiqarish xarajatlari optimallashtiriladi. Xarajatlar tuzilmasi doimiy ravishda tahlil qilib borilishi kerak. Bu korxona strategik boshqaruvining muhim qismidir. Shu yo‘l bilan raqobatbardoshlik oshadi. Xarajatlarni tasniflash jarayonida xatoliklar yuzaga kelmasligi uchun aniq metodologiya zarur. Bu metodologiya korxona ichki hisob tizimining asosini tashkil etadi. Natijada xarajatlar ustidan to‘liq nazorat o‘rnatiladi. Bu esa boshqaruv samaradorligini yanada oshiradi. Xarajatlarni to‘g‘ri baholash korxona kelajagi uchun strategik ahamiyatga ega. Shu sababli doimiy tahlil va monitoring zarur hisoblanadi. Bu jarayon korxona barqarorligini mustahkamlaydi. Natija sifatida samaradorlik oshadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita tannarxni aniq farqlash va ularni to‘g‘ri hisobga olish korxona iqtisodiy faoliyatining samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xarajatlar mahsulot birligiga bevosita bog‘liq bo‘lib, ularning hisobini yuritish nisbatan aniq va shaffofdir, biroq bilvosita xarajatlar ishlab chiqarish jarayonining umumiy infratuzilmasi bilan bog‘liq bo‘lgani sababli ularni taqsimlashda murakkabliklar yuzaga keladi. Shu bois tannarxni shakllantirish jarayonida xarajatlar tasnifining noto‘g‘ri amalga oshirilishi mahsulot narxining buzilishiga, foyda darajasining sun’iy ravishda oshirilishi yoki kamayishiga olib kelishi mumkin. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, korxonalarda bilvosita xarajatlarni taqsimlashda qo‘llanilayotgan an’anaviy usullar har doim ham real iqtisodiy holatni to‘liq aks ettirmaydi, bu esa boshqaruv qarorlarining sifatiga salbiy ta’sir qiladi. Shu nuqtai nazardan, xarajatlarni hisobga olish tizimini zamonaviylashtirish, ayniqsa faoliyatga asoslangan xarajatlar tizimi kabi yondashuvlarni joriy etish dolzarb hisoblanadi. Taklif sifatida korxonalarda xarajatlarni real vaqt rejimida kuzatish imkonini beruvchi raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish, bilvosita xarajatlarni taqsimlash mezonlarini qayta ko‘rib chiqish va ularni ishlab chiqarish jarayonidagi haqiqiy resurs iste’moliga yaqinlashtirish maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, ichki

audit va moliyaviy nazorat mexanizmlarini kuchaytirish orqali xarajatlar ustidan shaffof nazoratni ta’minlash, boshqaruv xodimlarining xarajatlar tahlili bo‘yicha malakasini oshirish ham muhim amaliy yo‘nalishlardan biridir. Korxona darajasida qaror qabul qilish jarayonida to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita xarajatlar nisbatini doimiy tahlil qilish, samarasiz jarayonlarni aniqlash va optimallashtirish orqali umumiy tannarxni kamaytirish imkoniyati mavjud. Natijada, xarajatlarni to‘g‘ri boshqarish nafaqat foydalilikni oshiradi, balki korxonaning bozordagi raqobatbardoshligini ham sezilarli darajada mustahkamlaydi, shu sababli tannarxni shakllantirish va boshqarish tizimini doimiy takomillashtirish har qanday ishlab chiqarish korxonasi uchun strategik zarurat sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hasanov, B. A., & Xashimov, A. A. (2005). Boshqaruv hisobi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti.
2. Hasanov, B. A., & Xashimov, A. A. (2013). Boshqaruv hisobi. Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
3. Hasanov, B. A. (2021). Buxgalteriya hisobi. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
4. Pardayev, A. X., & Pardayeva, Z. A. (2010). Boshqaruv hisobi asoslari. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim muassasalari uchun o‘quv qo‘llanma.
5. Xomidov, F. (2020). Moliyaviy va boshqaruv hisobi. Toshkent: O‘quv qo‘llanma.
6. Xashimov, A. A., & Hasanov, B. A. (2005). Xarajatlar hisobi va tannarxni kalkulyatsiya qilish. Toshkent: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti.